
KRÓNIKA

„Az idő dönt majd arról...” 300 éve született D’Alembert

JEAN LE ROND D’ALEMBERT

(Párizs, 1717. november 16. – Párizs, 1783. október 29.)

D’Alembert Mme de Tencin és valószínűleg Destouches lovag házasságon kívüli gyermekeként született, újszülöttként a párizsi Notre-Dame közelében található Saint-Jean-le-Rond templom lépcsőire tették ki. Szülei azonban „gondoskodtak” arról, hogy gyermeküket megtalálják és felneveljék: a valójában előkelő származású árva kisfiú dajkája, majd nevelője egy párizsi üvegesmester felesége lesz, a templom után, mely előtt ráakadtak, a Jean le Rond névre keresztelik. Destouches titokban gondoskodik neveltetésének költségeiről, és 1726-ban egy hagyatékot is ráruház, édesanyjával azonban D’Alembert valószínűleg soha semmilyen kapcsolatba nem került. Felnőtt korában is, egészen 1765-ig egykori dajkájánál lakik.

Algebrát, jogot és orvostudományt tanul, de a matematikai stúdiumokban mélyed el leginkább. Képességeire nagyon korán felfigyelnek, és már huszonnégy éves korában „közreműködő asztronómusként” a királyi tudományos Akadémia (*Académie royale des sciences*) tagja. A D’Alembert nevet 1739-ben veszi fel, tudományos írásaihoz. 1743-ban jelenik meg *Traité de dynamique*, 1744-ben *Traité de l’équilibre et du mouvement des fluides* című értekezése. 1754-től a Francia Akadémia (*Académie française*) tagja, 1772-től állandó titkára, Európa-szerte több akadémia és tudományos társaság tagjává választja.

A matematika és fizika történetében neve az úgynevezett D’Alembert-elvről (vagy D’Alembert-féle paradoxonról), illetve a D’Alembert–Gauss-teorémáról ismert. Élen járt az égitestek mozgásának, mozgástörvényeinek Newtont követő tanulmányozásában, a differenciálszámításban pedig a határérték fogalmát vezette be. 1747-től vesz részt abban a munkában, amely később az *Enciklopédia* lesz (a vállalkozás kezdetben csak a Chambers-féle *Cyclopaedia* fordítása volt). 1748-tól Diderot mellett az *Enciklopédia* főszerkesztője, a későbbiekben az *Elöljáró beszéd* és mintegy 1700 szócikk szerzője. Azonban 1758-ban, a VII. kötet megjelenése és az

Enciklopédia ellen indított támadások erősödése miatt lemond főszerkesztői tiszttségéről, bár továbbra is közreműködik a természettudományos szócikkek elkészítésében.

Természettudományos munkája mellett filozófiai és irodalmi tevékenysége is jelentős, akadémiai beszédeiben, írásaiban elsősorban a kortársait átfogóan foglalkoztató kérdésekre fordítja figyelmét. Nem természettudományos írásai *Mélanges d'histoire, de littérature et de philosophie* címen összegyűjtve jelennek meg 1753-tól kezdve. *Opuscles mathématiques* címen gyűjtik össze rövidebb matematikai írásait (1761–1780). Számos akadémiai emlékbeszéd szerzője, ezek közül magyarul Montesquieu halála után írott megemlékezése olvasható, amelyben – valószínűleg az emlékbeszédben csempészve az *Enciklopédia* programját – Montesquieu-t emblemikus figurává teszi. 1765-től kezdve az irodalmi szalont vezető Julie de Lespinasse-hoz költözik. Julie maga is nemesi szülők házasságon kívül született, nyilvánosan el nem ismert gyermeke, és – bár más férfiakhoz fűzte-fűzi szenvedélyes viszony – D’Alembert-rel talán közös sorsuk hozza őket közel egymáshoz. Julie de Lespinasse-t Diderot örökíti meg – nem is feltétlenül túl hízelgően – a *D’Alembert álmában*...

D’Alembert II. Frigyes porosz királlyal levelezést folytat, ám visszautasítja a Berliini Akadémia vezetői tisztét, valamint azt is, hogy II. Katalin orosz cárnő fiának nevelője legyen. Az óvatos, udvarias kitérő mögött sejthető a valódi ok: nem kívánt uralkodók lekötöztetnie lenni. 1783-ban hunyt el, egy évvel egykori szerkesztőtársa, Diderot előtt.

D’Alembert 18. századi magyarországi hatásával kapcsolatban leginkább fordításméleti gondolatainak fogadtatását ismerjük. E kérdésekkel először a Batsányi kritikai kiadás készítésekor Tarnai Andor foglalkozott.¹ F. Csanak Dóra kutatásai nyomán tudjuk, hogy Teleki József személyesen is találkozott D’Alembert-rel párizsi utazása idején,² de bizonyára számos recepciós vonatkozás ma is ismeretlen. Legjelentősebb korabeli hatása valószínűleg az *Enciklopédián* keresztül lehetett.

Megemlékezésünket *Az emberi szellem képe a tizennyolcadik század közepén* című írás fordítása zárja, mely a *Filozófia elemei* című gyűjtemény bevezető szövegeként jelent meg 1759-ben. Eredetileg valószínűleg felolvasásra szánták, része lehetett a szerző akadémiai beszédeinek. Bár az írás a francia felvilágosodás úgynevezett programszövegei közé tartozik, D’Alembert nem méltatja feltételek, fenntartások, megkötések nélkül az emberi szellem változását, alakulását – megtarthatjuk

¹ D’Alembert hatása Batsányi *A’ Fordításnak Mesterségéről* (1787) és *A’ fordításról* (1788), valamint Péczeli *A’ Fordítás’ Mesterségéről* (1789) című írásában mutatható ki. Lásd *Batsányi János összes művei*. Kiad. KERESZTURY DEZSŐ – TARNAI ANDOR, II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 452–461; és BURJÁN MÓNKA: *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon 1787 és 1883 között*. PhD-disszertáció, Szeged, 2003, 36–48, 50–4.

² F. CSANAK DÓRA: A naplóról Teleki József. = *Erdélyi Múzeum*, 55. évf., 1993/3–4, 24–33.

a szót: fejlődését. Hangsúlyozza, hogy e folyamat következményeit igazán az utókor fogja tudni megítélni, nem a mozgalom részesei.

D'Alembert művei magyarul, *Enciklopédia*-szócikkeket közlő válogatásokon kívül:

KIS JÁNOS: *Montesquieu emlékezete* [Éloge de Montesquieu]. = *Kalendárium és 'Sebbe való könyv*, Pozsony, 1799.

D'ALEMBERT: *Mechanikai példatár. A legjelesebb forrásmunkák alapján. 170 ábrával.* Budapest, Rozsnyai Károly, 1896.

D'ALEMBERT: *Elméleti mechanika, különös tekintettel a magántanításra. 300 ábrával.* Budapest, Rozsnyai Károly, 1897.

D'ALEMBERT: *Hydromechanika. Számos gyakorlati példával, különös tekintettel a magántermelésre.* Budapest, Rozsnyai Károly, 1897.

D'ALEMBERT: *Emlékezés Montesquieu-ről* [Éloge de Montesquieu]. Ford. RÓZSAHEGYI ZOLTÁN. = MONTESQUIEU: *Európa egységéről. A törvények szelleme és a Perzsa levelek válogatott részei.* Budapest, Phönix, 1943, 23–58.

D'ALEMBERT: *Megjegyzések a fordítás művészetéhez általában és jelen fordítási kísérlethez különösen.* Ford. BARABÁS JÓZSEF. = JÓZAN ILDIKÓ – JENEY ÉVA – HAJDÚ PÉTER (szerk.): *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig.* Budapest, Balassi Kiadó, 2007, 77–93.

KOVÁCS ESZTER

Az emberi szellem képe a tizennyolcadik század közepén

(*Esszé a filozófia elemeiről, avagy az Emberi ismeretek alapelveiről – részlet*)³

Mintha a természet úgy rendelte volna el, hogy – idestova háromszáz éve – minden század közepe forradalmi változást hozzon az emberi szellemenben. Konstantinápoly elfoglalása révén a tizenötödik század közepén Nyugaton újjászületett a Bölcelet. A tizenhatodik század közepe a vallásban és Európa nagy részének rendszerében hozott rohamos változást: a Reformátorok új dogmái, melyeket egyesek azzal a hévvel támogattak, mások azzal a hévvel elleneztek, melyet csak Isteni érdekeinek helyes vagy helytelen értelmezése válthat ki az emberekben, a híveket és ellenfeleket egyaránt saját maguk művelésére sarkallta; e nagy indíték által támasztott versengés mindennemű ismeretet megsokszorozott, és a világosság, mely a tévedések és zavargások forgatagában született, még e vitától legtávolabb eső tárgyakra is rávetült.ⁱ Végül – a tizenhetedik század közepén – Descartes új Filozófiát teremtett, melyet először ádázan üldöztek, aztán babonás hittel fogadtak el, ám ma már arra korlátozódik, ami igaz és hasznos benne.ⁱⁱ

Hacsak kicsit is figyelmesen szemügyre vesszük a század közepét, melyben élünk, a bennünket felbolygató vagy legalábbis foglalkoztató eseményeket, erkölcsünket, alkotásainkat, még beszélgetéseinket is, gyorsan ráébredünk, hogy gondolkodásunkban több szempontból is igen figyelemreméltó változás következett be, s e változás már gyors létrejötte okán is újabbakat ígér. Az idő dönt majd arról, hogy e forradalmi változásnak – melynek előnyeit és hátrányait az utókor nálunk jobban fogja ismerni – mi lesz a célja, milyen lesz természete, s hol áll meg.

Bármely század, akár helyesen, akár helytelenül gondolkodik, ha gondolkodó kornak tartja magát, és másképp vélekedik, mint az előző száz év során tették, Filozófus századnak titulálja magát, mint ahogy gyakran bölcsnek kiáltottak ki olyan embereket, akiknek nem volt más érdemük, csupán az, hogy ellentmondtak kortársaiknak. Századunk tehát kiváltképp a Filozófia Századának nevezte el magát, több író is – meggyőződése révén, hogy e ragyogás majd reá is visszavetül – e nevet adta korának; mások pedig azért tagadták meg századuktól e dicsőséget, mert nem volt módjuk osztolni rajta.

Ha elfogultság nélkül vizsgáljuk meg ismereteink jelen állapotát, nem tagadhatjuk, hogy a Filozófia előrelépésnek indult körünkben. A természettudomány

¹ A Protestantizmus korát ezúttal a tridenti zsinattól számolom, mely 1545-ben kezdődött, és – mondhatni – kijelölte a választóvonalat katolikusok és protestánsok között. (D'Alembert jegyzete).

² Descartes filozófiája ténylegesen csak 1650-ben bekövetkezett halála után kezdett terjedni. (D'Alembert jegyzete).

³ A fordításhoz használt kiadás: D'ALEMBERT, *Essai sur les Éléments de philosophie*, texte revu par Catherine KINTZLER, Paris, Fayard, 1986, 9–12.

napról napra újabb eredményekkel gazdagszik, a Geometria határai kitágultak, ekképp fáklyával világítja meg a Fizika⁴ azon területeit, melyek leginkább kapcsolódnak hozzá; a világ valódi rendszerét megismerték, kidolgozták és tökéletesítették, ugyanaz a bölcs tudás, mely által immár bírjuk az égitestek mozgásának törvényeit, magyarázatot ad a bennünket körülvevő testekére is,⁵ a Geometriát e testek mozgására alkalmazva – vagy legalább próbára téve – felmértük és rögzítettük ily alkalmazásának előnyeit és helytelen használatát: egyszóval a Fizika egész arculata megváltozott, a Földtől a Szaturnuszig, az Ég ismeretétől a rovarok életéig. Ezáltal majdnem minden más tudomány új formát öltött, és e változásnak el kellett jönnie. Néhány elmélkedés meggyőzhet bennünket erről.

A természet tanulmányozása önmagában hidegnek és nyugodtnak tűnhet, mert az általa nyújtott megelégedés egysíkú, folytonos és megrendülést nem hozó érzés, az örömöknek pedig – ahhoz hogy élénkek lehessenek – félbe-félbe kell szakadniuk, aztán újra előtörniük. Ám a filozofálás egy új módjának feltalálása és használata, a felfedezéseket kísérő lelkesedés, a gondolatok egyfajta, a világ-egyetem látványa által kiváltott emelkedettsége, vagyis mindezek az okok a szellemekben szükségszerűen fortyogást⁶ váltottak ki, ez pedig természete által minden irányban terjedt tovább, s erővel hatott mindenre, ami csak útjába került, akár egy gátjait áttörő folyam. Az emberek figyelme csak úgy tér vissza olyan tárgyra, mellyel már hosszú ideje nem foglalkoztak, hogy – helyesen vagy helytelenül – átfarmálják az arról kialakult elképzeléseket. Minél lassabban rázzák le a kialakult vélemények igáját, annál inkább – amint egy ponton rést ütöttek rajta – minden más ponton támadni kívánják, mert jobban kerülnek a kellemetlen vizsgálódást, mint amennyire véleményük megváltoztatásától félnek, és amint vették a fáradságot, hogy folytassák ezt az utat, a gondolatok új rendszerére úgy tekintenek, és úgy fogadják, mint egyfajta kárpótlást munkájukért és bátorságukért. Ekképp a világi Tudományok alapelveitől kezdve a kinyilatkoztatás alapjaiig, a Metafizikától az ízlésig, a Teológusok skolasztikus vitáitól a kereskedelem kérdéseig, az Uralkodók jogaitól kezdve a nép jogaiig, a természetjogtól a Nemzetek önkényes törvényeiig, egyszóval a bennünket leginkább érintő kérdésektől a legkevésbé érdekesekekig, mindent megvitattak, mindent elemeztek, legalábbis mindent megmozgattak. A szellem e pezsgésének gyümölcseként vagy hozadékaként új fény vetült bizonyos tárgyakra, több másra pedig újra sötétség borult, mint ahogy az óceán dagályának és apályának hatása a partra vet némely anyagot, míg másst visszasodor.

Fordította: Kovács Eszter

⁴ A *physique* szó esetenként általánosságban is jelöli a természettudományokat, bár a korban a *philosophie naturelle* és *histoire naturelle* kifejezések is használatosak.

⁵ D'Alembert az *Enciklopédia* NEWTONIANISME szócikkének szerzője.

⁶ Az eredetiben *fermentation* (erjedés), amely a kémiából szinte filozófiai fogalomként került át a kor egyes írásaiba. A magyar erjedés = megromlás, savasodás negatív értelme miatt választottuk inkább a forrongás szót.